

РОМАНЛАРДЫҢ РАҰАЖЛАНЫҰ БАҒДАРЛАРЫ

Утемуратова Х.

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710442>

Ғәрезсизлик дәуіри көркем әдебиеттің рауажланыуына кең жол ашып берді. Әдебиеттаныу илиминің де хәр қыйлы бағдарда рауажланыуына мүмкиншилик жаратылды. Көркем әдебиетті көбірек көркемлиги, жанрлық-стильлик өзгешеликтери, жазыушылардың көркем-эстетикалық көзқараслары тийкарында изертлеу жолға қойылды.

Батыс хәм Шығыс романлары деген түсиниклер белгили. Негизи роман жанры Батыс прозасында пайда болған болса да, Шығыс әдебиетларында өз рауажланыу нызамлылықларына, өзгешеликтерине хәм бағдарларына ийе.

Хәр бир дәуірдің өз шығармалары болады. Дәслепки қарақалпақ романларының бири саналған «Арал қушағында» дәретпеси де өз дәретилиу тарийхына ийе. Хәзирги дәуірде Арал теңизи қурып, балықшылар басқа кәсиплерди ийелеп атырған пайытта, бул тууынды теңиз келбетин, балықшылар турмысын сәулелендириуи менен әхмийетли.

Жазыушы Ө.Айжановтың «Арал қушағында» романы 1958-жылы шықты. «Арал қушағында» деп атама берилген бул көлемли прозалық шығарма өзинің темасы менен оқыушының дыққатын тартады. Ө.Айжанов гүрриңлер жазыудың шебери сыпатында да белгили.

Дәслепки қарақалпақ романлары «Әмиүдәрья бойында» (Ж.Аймурзаев) хәм «Балықшының қызы» (А.Бегимов) прозалық шығармалары менен бирге бул дәретпе оқыушылардың қызығыушылығын туудырғаны сөзсиз. Романда Бекимбет, Бекжан, Ерназар, Нарымбет, Өтебай, Азат, Айсәнем, Сағыйдулла, Перийза, Бегдулла, Гүлжан, Қылшынақ-Сонабай, Бийбижан, Әйтен, Людмила образларының хәр бири өзгеше жасалған. Урыс дәуіриндеги «Қызыл нур» атлы колхоздың турмысындағы уақыялар сюжетке алынады. Бүгинги күн оқыушысы да Арал теңизинің толып-тасып турған келбетин усы романды оқыу арқалы табады. Пейзажлар көплек бериледи. Қысқы Арал келбети, жаздағы толқынлы теңиз, бәхәрги абыржы – бәри сүүретленеди. Балықшылар өмири, олардың ең бас душпан-фашистлерге қарсы гүреси, өз-ара талас-тартыслары конфликттиң тийкарын қурайды. Бекимбеттиң шөлкемлестириушилик искерлиги арқасында урыс заманының қыйыншылықларын жеңген мәрт балықшылар негизги қахарманлар есапланады. Бийбижан ана образы айрықша есте қалады. Ана

образын дөретиўге жазыўшылар хәм шайырлар үлкен итибар береди. Аналардың уллылығын ашып берий ушын еле талай шығармалар жазылыўы керек. Улларын урыс майданына, саўашқа атландырған бул егеде кәйўанының балларына деген сағынышлары, айралық азаплары, душпанларға жек көриниш сезимлери, хат келгендеги куўаныш-шадлық туйғылары, келинлери Перийза хәм Гүлжан менен қарым-қатнасығы хәм адамларға деген оның мийирманлығы автор тәрәпинен шебер сүүретленеди. Нарымбет тәжирийбели кексе балықшы саналады, ол Азатқа устазлық қылады.

Азат пенен Айсәнем арасындағы ышқы-мухаббат сезимлери көркем сүүретленеди. Дәслеп олар бири-бирин түсиниспей жүреди, буннан Әйтен пайдаланбақшы болады, тайын қосық қатарларын пайдаланып, қызға хат жазады. Булар юморлық сүүретлеўлердин үлгиси саналады. Азат урысқа атланар алдында Айсәнем менен сәўбетлесип, екеўи бирин-бири уғынады. Қурамалы инсан тәғдирлери роман бетлеринде сюжетке алынады. Ең тийкарғысы урыс хәм парахатшылық темасы жаңғырады. Елди басып алыўға умтылған душпанға қарсы гүрес исенимли сәўлеленеди.

Бегдулланың тәғдири де, урыс кесапатынан майрылған жигит турмысы да оқыўшыны бийпәрўа қалдырмайды. Сағыйдулла менен Гүлжанның қатнасы, соң Сағыйдулланың урысқа атланыўы, Гүлжанның Сонабай менен байланыслары, булар трагедиялық бояўлар менен бериледи. Жеңил-желпи турмыс кеширийўге әдетленген Гүлжан кейнинде ойсызлық ақыбетинен қыйналады. Қашқын образы әдебиятта көп жасалды. Образлардың тәрбиялық әҳмийети оғада күшли болды. Образлардағы турмысшаңлық бул романның көркемлигин тәмийинлеўге хызмет етеди.

Бул дәслепки романлардан кейин қарақалпақ прозасында тарийхый, психологиялық, фантастикалық романлар, роман-эсселер, мемуарлар да пайда болды. Булардың раўажланыў өзгешеликлери, нызамлылықлары хәм бағдарлары илимпазлар тәрәпинен изертленилди [2:205; 4:336; 10:356]. Шынында да, жазыўшылар Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ дәстаны» трилогиясы, К.Мәмбетовтың «Посқан ел» дилогиясы хәм «Бозатаў» дөрәтпеси, К.Каримовтың «Аға бий» атамасындағы тетралогиялары, К.Султанов пенен А.Садықовлардың Бердақ хәм Әжинияз хаққында шығармалары, Қ.Мәтмуратовтың «Тербенбес. Лепес бай» дөрәтпелери тарийхый темадағы жазылған ең жақсы туўындылар болып есапланады. Буларда қахарманлардың ел-халық ушын пидәкерлик хызметлери ашып бериледи. Қарақалпақ әдебиятында тарийхый проза жанры өз раўажланыў өзгешелигине хәм нызамлылықларына ийе саналады. Тарийхый романларда сюжет қоспалы, қурамалы, кең жобалы хәм қосымша сюжетлик

бағдарлар раўажландырылған болады. Түс көриў мотивлери де сюжетке енгизиледи. К.Каримовтың «Аға бий» атлы романында көркем қыялдан жасалған қахарман Бектемирдің түси де сүүретленеди.

«Аўылда анасының жанында жалаңаяқ, көйлекшең турған емиш. Шөллегенин айтып, суў сорап атыр, анасы «суў жоқ, балам, шөлинди айран басады» деп усынған шәңгили қабақты аламан деп қолын созса, қолы ҳеш жетпес, анасына жақынласпақшы болып адым атса, ол да кем-кем қашып берер емиш [5:117].»

Хәкимқул, Зулхумар, Субхан жүзбасы, Әрепбай, Сәрбийке, Бектемир, Атамурат, Сапармурат, Қайыр, Бану, Джорджи қалмақ, Гөззал хәм Журынбай образлары көркем қыял жәрдемінде жасалады. Жазыўшының көркем қыялы тарийхый романларда белсенди ислетиледи.

Прототиплер негизинде Ережеп аға бий менен Ерназар алакөздің образлары жасалды. Өмирбек образын жасаўда күлдирги сөзлерди де пайдаланады.

Дәстанларда қахарманның туўылыўы мотиви қолланылады. Ережептің туўылыўы романда сүүретленеди. Қулшы бийдің бийперзентликтен қайғы шегиўи сүүретленеди. Жанымқыз бәйбише менен Айбийби образлары өзгеше жаратылады. Күндеслик ҳаққында пикирлер билдириледи. Ережеп аға бийдің биринши зайыбы Айқыз образы да қоспалылығы менен бериледи. Ережеп пенен Өмирбек арасындағы қатнасықлар да тарийхый роман сюжетинен орын алады. Күлдирги сөзлердеги мағлыўматларды реаль өмирге жақынластырып береді. Анекдотлардағы гиперболалық сүүретлеў менен берилген ўақыяларды турмыс шынлығына жақынластырып сәўлелендиреди. Ишки монологлар, диалоглар хәм полилоглар да көркем усыл сыпатында белгили болады.

К.Мәмбетовтың «Бозатаў» романында полилоглар да шебер қолланылады.

«– Биз өмирден тойдық!

– Жоқ болсын хан!

– Ел намысын аяққа басқан нөкерлерге мың нәлет!

– Мухаммед Панаға өлим!

– Атамуратқа әжел дарысын!» [7:110].

Адамлардың ашыў-ыза сезимлери полилогларда сәўлеленеди.

Әжинияздың қосық шығарыўы көркем эпизодларға айналдырылған. Устаз Ҳафыз, Әбдишүкир Балхый, Наўайы хәм Мақтумқулы шығармаларынан үзиндилер келтириледи [7:119].

Жазыўшы К.Мәмбетовтың «Түркстан» романында «кәрўан» деталы қолланылады.

«Өмир дегеннің өзи де кәрұан, – деди ол өз-өзине сыбырланып. Бирақ, жетип баратуғын мәнзилин билмейди» [6:115-115]. Демек, жазыўшы К.Мәмбетов «кәрұан» деталына символлық мәни жүклеп қолланады

Жуўмақлап айтқанда, образлар жасаўда, пейзажлардың көркем қолланылыўы, портретлерди шебер бериўде көркем сөз устасы Ө.Айжановтың «Арал қушағында» романы кейинги дөретилген шығармалар ушын тәжирийбе сыпатында пайдаланылыўын көриўге болады. Әсиресе, тарийхий темадағы жазылған шығармаларда бул тәжирийбе үлкен роль ойнады. Романлардың раўажланыўында белгили бир бағдарлар мәлим болады. Дәслепки дөретпелердеги көлемлилик, диалоглардың созылыўы, көп сөзлилик сыяқлы нуқсанлар сапластырылып, ықшамлылық, қысқа диалоглар, монологлар пайдаланылыўы белгили. Баянлаў формасы да жетилисти. Хәр бир жазыўшы өз стиллик өзгешеликлерине ийе болды.

Әдебиятлар:

1. Айжанов Ө. Арал қушағында. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1986. – 356.
2. Бекбергенова З. Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы (1980-2010-жыллар). – Нөкис: Илим, 2020. – 205 бет.
3. История каракалпакской советской литературы. – Ташкент: ФАН, 1983. – 332 с.
4. Нуржанов П. Әдебият ҳаққында ойлар. – Нөкис: Билим, 2023. – 336 бет.
5. Каримов К. Аға бий. – Нөкис: Билим, 2017. – 476 бет.
6. Мәмбетов К. Түркстан. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1993. – 12 бет.
7. Мәмбетов К. Бозатаў. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1986. – 156-бет.
8. Мәтмуратов Қ. Тербенбес. – Нөкис: Билим, 2004. – 336 бет.
9. Сейтов Ш. Халқабад. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1989. – 648 бет.
10. Уэллек О., Уоррен О. Теория литературы. – Москва: Просвещение, 1986. – 356 с.